

Сергій Чеботарьов,

слідчий

з особливо важливих справ

прокуратури Кіровоградської області

УДК 340.12:165.742

Гуманістичні засади права: до історії питання

Нині у демократичних країнах право вступило у новий період свого розвитку – гуманістичний, коли правова система формувалась відповідно до основ правового гуманізму, суттю якого є права та свободи людини. Тому проблема гуманізму актуальна як ніколи раніше, не тільки в національному, а й у загальнопланетарному аспекті.

Дослідженням цієї проблематики займалися багато вчених з філософсько-правового погляду, вони розглядали гуманізм на різних етапах його формування з різних позицій, такі вчені, як Т. В. Панфілова, Т. Р. Короткий, М. О. Момот, В. І. Тимошенко та ін., присвятили багато робіт вивченню питання гуманізму та історії його становлення. У цій статті здійснюється спроба розкрити зміст гуманізму в історичній еволюції дослідження поглядів науковців з цього приводу на різних етапах історії.

Гуманізм спирається на ідею антропоцентризму, в його центрі стоїть людина, і залежно від історико-культурної варіативності підходів до тлумачення змістів понять «право» та «людина» переосмислюється зміст поняття «гуманізм права». Як зазначає С. І. Максимов, «однією з центральних проблем правової антропології постає дослідження питання про антропологічні передумови правової теорії. Таке дослідження виявляється можливим через те, що існує закономірність кореляції образу людини та образу права. Суть її полягає у тому, що той чи інший образ права (чи картини світу права, праворозуміння), а також визначувана ним правова система орієнтуються на певний образ людини (або концепцію сутності, природи людини) і від нього ведуть свій відлік як від початкової точки» [1, с. 195–196].

На початку зародження гуманізму роздуми мислителів того часу

були направлені на вивчення місця людини у цьому світі та усвідомлення нею власних діянь. Теза Протагора «Людина є міра всіх речей ...» [2] стала свідченням усвідомлення людиною власної цінності, значущості. Такий погляд був значним внеском у загальнолюдське – гуманізм виявляється тут не у пошуках шляхів волі, не у визначенні трансцендентних витоків людини, а у пошуках гармонії, симетрії, впорядкованості, доцільності [3, с. 193]. Так, першочергово «гуманізм» відповідає ідеї «гармонійної людини» і виділяються два начала, що характеризують людину: тілесність і духовність. Як зазначає у своєму дослідженні С. Б. Мкртичев, «ця тілесно-духовна природа є не що інше, як *animal rationale* – образ людської універсальності і основа всякого гуманізму». Тому сенс «гармонійної людини» античності полягає у правильному поєднанні цих двох начал [4, с. 15].

У епоху середньовіччя, прогрес у розумінні людини полягав у тому, що було поставлено питання про специфіку людського буття, вперше з'являються роздуми про свободу людини, хоча ця свобода й пов'язується з Богом. Як зазначає Л. М. Михайлюк, «гуманізм середньовіччя – це натяк на те, що особа є активною, вільною та цільовизначальною істотою, яка у змозі формувати уявлення про себе та світ завдяки активності (автономності) власного розуму» [3, с. 194]. Саме в цей період був прийнятий перший основоположний документ, в якому вперше концептуалізуються права та свободи людини – «Велика хартія вольностей» 1215 р., де вперше закріплюється право на недоторканність особистості.

Сформувався гуманістичний світогляд як цілісна система поглядів та широка течія громадської думки в епоху Відродження. Ідея гуманізму, що виникла в цей період, є однією з універсальних ідей щодо цінності буття людини. Як зазначає М. О. Момот,

«основні витоки сучасного розуміння гуманізму слід шукати в культурі саме цього періоду, оскільки гуманізм – це лейтмотив цієї епохи, коли з'являються вчення про самодостатність людської особистості, гідність людини як найвищої цінності» [5, с. 25]. Тобто відбувається конститування індивідуального суб'єкта як автономної особистості, його виокремлення з доволі розгалуженої системи родинних, соціально-станових, політичних, релігійних та інших зв'язків з відповідним здобуттям ним значно ширшої, порівняно з попередніми історичними етапами, міри суспільної свободи [6, с. 139].

Ренесансний «гуманізм» в західно-європейській культурі більше був направлений не на захист прав людини, а на дослідження людини такою, якою вона є. Гуманізм, з погляду Петрарки та інших філософів цього періоду, означав перенесення людини в центр світу, першочергове вивчення саме людини.

Направлення ренесансного гуманізму кінця XIV – на початку XV ст. – «цивільний гуманізм» висунув новий ідеал цивільного життя (*vita civile*), в якому класична вченість ставала невід'ємною від активної політичної діяльності на благо республіки. Основними його принципами визначалися перевага громадських інтересів над особистими та політична свобода громадянина. Моральна поведінка індивіда і різних соціальних груп повинна виходити з інтересів суспільства в цілому – такий лейтмотив етичного вчення Леонардо Бруні, а пізніше і всього напряму цивільного гуманізму.

Вітчизняна політико-правова думка українських гуманістів цього періоду також була направлена на зосередження уваги на суспільно-політичній проблематиці, пов'язування ідеї індивідуальної свободи з інтересами спільного блага, яким надавалось пріоритетне значення.

Один із найвидатніших українських політико-правових мислителів епохи Відродження – Станіслав Станіславович Оріховський-Роксолан, спирався на думку, що мірою прав і обов'язків людини, її рівності і справедливості, свободи та її обмежень є закон природи. Він відзначив, що людина має природні права на життя, свободу совісті, віри, слова, право слідувати велінням власного розуму, право на мир, злагоду і спокій у державі, право на приватну власність, а порушення будь-якого з цих прав є порушенням природного права і свідченням дикості, варварства і деспотизму. С. С. Оріховський-Роксолан доводив, що свобода людини є її природним станом. Ідею свободи він називав найбільшим надбанням суспільства, саме завдяки їй особистість може реалізувати свою сутність. Справжню свободу, на його думку, забезпечує така держава, де всі підкоряються закону та рівні перед ним. Дотримання законів розглядається не як обмеження свободи, а як її запорука, як стримуючий фактор для всіх, хто свободу порушує. За словами С. С. Оріховського-Роксолана, «закон..., якщо він є душею і розумом держав, значно кращий за непевну державу і вищий за короля», в державі повинна «правити не людина, а закон» [8, с. 127]. Закон – це правові норми, що стоять на сторожі справедливості, при цьому природне право вище від законів, створених людьми.

Ідеальна форма правління у С. С. Оріховського-Роксолана – становна виборна монархія, обмежена законом. У такому разі, на його думку, державна влада буде належно організована і впорядкована, що забезпечить можливість суспільству і кожному індивіду розвиватись якнайкраще. А обов'язковою умовою належного правління в державі вважав поєднання мудрості правителя і його моральних якостей. Оточення

короля також повинно складатися із найкращих людей держави, які реальними справами довели, що гідні своїх посад. При цьому мислитель дійшов помилкового висновку, що моральні якості правителя і його оточення набуваються завдяки освіченості цих людей.

Орієнтуючись на принцип загального блага, що передбачав підпорядкування інтересів особи загальнонародним, розрізняв визнання права і запровадження його в життя. Мету держави вбачав у забезпеченні інтересів людини, підданого, у тому числі його безпеки, що є можливим лише у разі встановлення у державі порядку і найкращого її облаштування. Держава гарантує людині її права, має перед нею низку обов'язків. Проте людина, підданий має ще більше обов'язків перед державою: її діяльність має бути спрямована на забезпечення інтересів держави і суспільства. Якщо ж інтереси особистості домінуватимуть над загальнонародними, то держава буде існувати недовго. Ці ідеї С. С. Оріховського-Роксолана набули подальшого розвитку у творчості його сучасників і послідовників, починаючи з полемістів.

У одному з перших полемічних творів XVI ст. у книзі «Апокрисис», автором якої є Мартин Броневський, відомий під псевдонімом Христофор Філалет, у формі релігійної полеміки обґрунтовується ідея рівності людей, незалежно від віросповідання і становища в суспільстві. На думку автора, відносини між підданими і монархом мають ґрунтуватися на природному праві, законі та добровільній згоді, піддані повинні захищати свої права від зазіхань влади, а порушення правителем прав і свобод людини ослаблює державу і призводить до її занепаду [9, с. 120–121].

Такої ж думки дотримувався відомий представник полемічної літератури кінця XVI – початку XVII ст.

Іван Вишенський. Він, засуджуючи соціальну нерівність, обґрунтовував принцип соборності, сутність якого бачив у тому, що в суспільстві все має вирішуватись спільно, одна людина не може володіти всіма іншими. Реалізація цього принципу, на його думку, забезпечить громадянський добробут, коли за особою селянина буде визнаватись право на самостійність і свободу, коли всі люди будуть рівні, – восторжествує справедливість [10, с. 7–37].

Підбиваючи підсумки цього періоду можна сказати, що на початкових етапах становлення зміст «гуманізації права» набував натуралістичного характеру, «людська сутність» переважно зводилась до її суто природних основ. На думку А. А. Контаєва, «цей гуманізм відірвав природну людину від духовної, він дав свободу творчому розвитку природній людині, віддалившись від внутрішнього смислу, відірвавшись від глибинних основ самої природи людини» [11, с. 70]. На противагу тезису середньовічного гуманізму про те, що людина є образ та подоба Бога, тепер гуманізм стверджує, що «людська сутність є образ та подоба не божественної природи, а природи мирової, що вона є природна істота...» [12, с. 109].

У працях просвітителів XVIII ст., які не тільки виражали повагу до людини, але й вимагали створення сприятливих для неї умов суспільного життя, гуманізм досяг найвищої точки. Політичні вимоги, пройняті духом гуманізму, знайшли своє втілення у так званих буржуазних правах та свободах, які були завойовані в ході тривалих громадських та релігійних війн, що супроводжували в Європі епоху Реформації. Саме ідеї Джефферсона, Руссо, Монтеск'є, Вольтера, що стосуються рівності людей, невідчужуваності таких прав, як право на життя, свободу і безпеку, якими вони наділені від народження, стали основою кон-

ституцій та іншого законодавства в період буржуазних революцій. Такі документи, як Петиція про права 1682 р. в Англії та «Біль про права» 1689 р. в Америці – Декларація прав Віргінії 1776 р. та Декларація незалежності США 1776 р., «Біль про права» 1791 р., у Франції – Декларація прав людини та громадянина 1789 р. закріпили принцип гуманізму на законодавчому рівні.

Що стосується України, то окремі ідеї раннього Просвітництва знайшли підтримку на початку XVIII ст. у творах Мануйла (Михайла) Олександровича Козачинського та інших діячів Києво-Могилянської академії. М. О. Козачинський у своїй праці «Філософія Арістотелева» обґрунтував думку, що і правитель і піддані мусять дотримуватись закону, що вони є рівними перед законом. Головне призначення закону – забезпечення загального блага. М. О. Козачинський поділяв закони на вічні та часткові. Часткові, у свою чергу, поділяються на природні й довільні. Природний закон – це саме природжений закон, створений Богом. Довільний, на відміну від природного, створюється законодавцем. З природного закону мислитель виводив поняття свободи як загального блага для людей. Довільний закон може суперечити природному, але він має забезпечувати загальне благо людей. Довільні закони допускають певну рівність, оскільки вони творяться людьми, а нерівність неминуча навіть у найбільш справедливому суспільстві [13, с. 262–263].

Одним із найвидатніших просвітиків був Яків Павлович Ковельський. Свої погляди щодо прав і свобод людини виклав переважно у книзі «Філософічні припущення». Я. П. Ковельський підтримував теорію природного права і суспільного договору. Він поділяв думку Ж.-Ж. Руссо, що в минулому існував природний стан людини, однак стверджував, що такий

стан неможливо повернути. За його словами, «натуральне благополуччя безповоротне» [15, с. 412]. Природні закони є тією основою, з якої повинні формуватися закони у сучасному суспільстві і лише ті закони держави, які ґрунтуються на природних правах, є справедливими. Громадянські закони, тобто внутрішні закони держави і норми міжнародного права, які створюються внаслідок укладення суспільного договору, мають забезпечувати й захищати реалізацію природних прав людини. Несправедливими є закони, відповідно до яких людина може бути у рабстві, повністю залежати від іншої людини. Держава повинна вказати людям шлях до загального блага, забезпечити соціальний мир і рівноправ'я, захищати їх інтереси. Держава має служити громадянам, а не вони їй.

Особлива роль у проекті Я. П. Ковельського відведена принципу гармонії між особистими і суспільними інтересами, що досягається завдяки компромісу між особистим і суспільним, як умовою благополуччя народу. Для його досягнення індивіди мають орієнтуватися на етику розумного егоїзму. Для загального блага важливе розуміння кожного, що він є повноправним членом певного соціуму і як такий може досягти максимального задоволення своїх потреб. Кожна людина повинна усвідомлювати, що вона має не лише права, а й обов'язки стосовно інших людей. За словами Я. П. Ковельського, «обов'язки людини щодо інших людей полягають у тому, в чому й обов'язки до неї самої» [15, с. 503].

Відомий український і російський правознавець того часу Семен Юхимович Десницький, поділяв права людини у галузі «природної юриспруденції» на: 1) права природні, «які людина має для захисту свого тіла, честі, гідності і власності»; 2) права набуті, що «виникають у суспільстві

від різного стану і звання людей» у сферах влади «законодавчої, судинельної і каральної»; 3) права, що «виникають від різних і взаємних справ між обивателями»; 4) права, «що належать до благоустрою і добробуту, зручного утримання і безпеки обивателів... до запобігання внутрішнім заворушенням і до захисту від ворожих нападів» [16, с. 165]. Він відстоював право особи на всебічний розвиток і задоволення своїх потреб, перш за все, свободу економічної діяльності. Незважаючи на спроби виправдати соціальну і станову нерівність у суспільстві, С. Десницький водночас засуджував кріпосне право, вимагав заборонити на законодавчому рівні закріпачення тих селян та їхніх дітей, які одного разу вже були звільнені від кріпосної залежності [17, с. 322]. Він вважав справедливим і необхідним надання кріпосним права власності на рухоме і нерухоме майно, висловлювався за поширення освіти в країні, за поліпшення діяльності законодавців, суду, різко засуджував катування і страти, як покарання злочинців. С. Ю. Десницький обґрунтовував устанавлення юридичної, формальної рівності всіх людей.

Як зазначає В. І. Тимошенко, «у творчості українських мислителів до кінця XVIII ст. переважала ідея прав людини без їх зв'язку з обов'язками. Поглиблювалось розуміння свободи як філософської і правової категорії. Свободу почали розглядати як свободу думки і совісті, як особисті і політичні права, як свободу економічної діяльності» [18, с. 39].

Таким чином ідея гуманізму, концептуально оформлена в епоху Відродження та Просвітництва, стала духовною передумовою формування, становлення та розвитку сучасного права як нормативного закріплення свободи, рівності та справедливості, характеризуючи природу людини.

З точки зору наступного періоду, періоду марксизму, для того щоб створити дійсно гуманні відносини між людьми, треба змінити ті умови, які породжують нелюдність. З цього погляду російський учений В. М. Ведягин визначає гуманізм цього періоду як, «по-перше, здійснення соціалістичної революції, в ході якої знищуються експлуатаційні класи, та, по-друге, спрощення приватної власності, тобто спрощення праці в умовах приватної власності, коли робітник віддалений від продукту власної праці» [19, с. 6]. Як зазначають деякі вчені, «головна вада гуманізму Маркса полягала в його самообмеженні вузькими класовими рамками; марксистська концепція гуманізму до певної міри продовжила і розвинула гуманістичну тенденцію в еволюції соціального знання, одночасно деформує її, односторонність і тоталітаризм деяких постмарксистських світоглядно-методологічних установок сприяли подальшому перекошуванню вказаної тенденції, перетворенню її у псевдогуманістичну» [20, с. 11]. Марксизм

багато в чому залишився під впливом класичної філософії, з її прагненням побудувати універсальні, всеохоплюючі системи [21, с. 309]. Однак саме гуманістичні мотиви марксистського вчення можуть зв'язати його з сучасністю, актуалізуючи певні ідеї і положення.

Підсумовуючи це дослідження, слід зазначити, що на сьогодні гуманізм – це одна з фундаментальних характеристик суспільного буття та свідомості, суть якого полягає у відношенні людини до інших людей як до найвищої цінності. Він проявляється в альтруїзмі, прагненні сяяти добро, у милосерді, співчутті, прагненні допомогти оточуючим. Провідні вітчизняні вчені зазначають, що Україна повинна більш швидко йти шляхом розбудови суспільства, в якому гуманістичні ідеали мають посідати домінуюче місце в системі людських орієнтирів, а принципи гуманізму, людяності, поваги до особистості та її гідності стануть безумовними імперативами, нормами як офіційної політики, так і повсякденного життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления : [монография] / С. И. Максимов. – Харьков, 2002. – 328 с.
2. Див.: Кремень В. Г. Філософія: мислителі, ідеї, концепції : [підруч.] / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. – К. : Книга, 2005. – 528 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документа: <http://studentbooks.com.ua/content/view/1362/53/1/2/>
3. Михайлюк Л. Становлення уявлень про гуманізм та гуманність: історико-логічний аналіз / Л. Михайлюк // Психологія і суспільство. – 2004. – № 4. – С. 189–196.
4. Мкртычев С. Б. Философско-правовой анализ гуманизма в современном российском правопонимании: дис. канд. филос. наук : 09.00.08 / С. Б. Мкртычев. – Ростов-на-Дону, 2007. – 158 с.
5. Момот М. О. Діалектика справедливості та гуманізму в правотворчості / М. О. Момот // Право і суспільство. – 2010. – № 3. – С. 24–29.
6. Тимуш І. Гуманістичний зміст права та його переосмислення в умовах демократизації суспільства / І. Тимуш // Право України. – 2010. – № 9. – С. 139–145.
7. Оріховський-Роксолан С. Напучення польському королеві Сигізмунду Августу / С. С. Оріховський-Роксолан // Тисяча років української суспільно-політичної

думки: у 9-ти т. – К. : Дніпро, 2001. – Т. 2. Кн. 1. – XVI ст. / Упоряд., передм., прим. В. Шевчука. – 560 с.

8. *Фіلالет Х.* Апокрисис / Х. Фіلالет // Історія філософії України. Хрестоматія : [навч. посіб.] / упоряд.: М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, А. К. Бичко та ін. – К. : Либідь, 1993. – 560 с.

9. Див.: *Вишенський І.* Книжка // Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9-ти т. – К. : Дніпро, 2001. – Т. 2. Кн. 2. – Перша половина XVII ст. / упоряд., прим. В. Шевчука. – С. 7–37.

10. *Контарев А. А.* Феномен західноєвропейського гуманізму: універсализм, раціоналізм, глобалізм / А. А. Контарев // Філософія права. – 2002. – № 1. – С. 67–74.

11. *Бердяев Н. А.* Смысл истории / Н. А. Бердяев. – М. : Мысль, 1990. – 177 с.

12. Див.: *Киево-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст.:* Енцикл. вид. // Упоряд. З. І. Хижняк ; за ред. В. С. Брюховецького. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2001. – С. 262–263.

13. Див.: *Козельський Я. П.* Философические предположения, сочиненные надворным советником и правительствующего сената секретарем Яковом Козельским в Санкт-Петербурге 1768 года / Я. П. Козельский // Избр. произведения русских мыслителей второй половины XVIII века: в 2-х т. – М. : Наука, 1952. – Т. 2. – С. 412, 503.

14. Цит. за: *Мироненко О. М.* Десницький Семен Юхимович // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. – К. : Укр. енциклопедія, 1999. – Т. 2: Д–Й. – С. 165.

15. Див.: *Десницький С. Е.* Представление о учреждении законодательной, судительной и наказательной власти в Российской империи / С. Е. Десницький // Избр. произведения русских мыслителей вт. пол. XVIII века: в 2-х т. – М. : Госполитиздат, 1952. – Т. 1. – С. 322.

16. *Тимошенко В. І.* Права і свободи людини у вітчизняній політико-правовій думці епохи Відродження і Просвітництва / В. І. Тимошенко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 2. – С. 32–40.

17. *Ведяхин В. М.* Гуманизм как нравственно-этнический принцип российского права / В. М. Ведяхин // Право и политика. – 2002. – № 12. – С. 4–13.

18. *Губерський Л. В.* Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз / Л. В. Губерський, В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко – К. : Знання України, 2002. – 580 с.

19. *Андрущенко В. П.* Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія / Л. В. Губерський, В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. – К. : Генеза, 2006. – 656 с.

Чеботарьов С. С. Гуманістичні засади права: до історії питання

У статті розкривається зміст гуманістичних начал в праві через призму історичного підходу. Особливо звертається увага на доктринальні дослідження з цієї проблематики на різних етапах історичного розвитку, у рамках яких принцип гуманізму розглядається як одна з найважливіших ціннісних характеристик права.

Ключові слова: гуманістичні основи, принцип гуманізму, право, правова система, права і свободи людини.

Чеботарев С. С. Гуманистические начала права: к истории вопроса

В статье раскрывается содержание гуманистических начал в праве через призму исторического подхода. Особо обращается внимание на доктринальные

исследования по данной проблематике на разных этапах исторического развития, в рамках которых принцип гуманизма рассматривается как одна из важнейших ценностных характеристик права.

Ключевые слова: гуманистические основы, принцип гуманизма, право, правовая система, права и свободы человека.

Chebotarev S. The humanistic principles of law: to the history of question

The article discovers the content of the humanistic basis of law through the prism of the historical approach. Special attention is paid on the doctrinal researches on this topic on different stages of historical development, where the principle of humanism was considered as one of the most important and valuable characteristics of law.

Key words: humanistic bases, principle of humanism, law, legal system, rights and freedoms of person.